श्री

बी.एस.एस. — Bakhar Sanshodhan Sangraha

BHARAT SATYA SAMPURNA · HISTORICAL RESEARCH DOSSIER

સ્વરાજ્યમાં કિલ્લાઓનું ભૌગોલિક-સામરિક મહત્ત્વ

મરાઠા કિલ્લા-વ્યવસ્થામાં સંરક્ષણ સ્થાપત્ય અને જળ-વ્યવસ્થાપન

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥

ભગવદ્ ગીતા ૧૮.૭૮ — આ દસ્તાવેજનું માર્ગદર્શક શ્લોક

ટિયર ૨ · દ્વિતીયક શૈક્ષણિક સ્રોત

સ્રોત: Raju Chatarsing Pardeshi, "Geo-Strategic Importance of Forts in Swarajya," *Shivcharitra Pushpanjali Khand-2* (Special Issue, Vol. 13, No. 2, June 2024), ISBN 978-81-963502-0-8, pp. 113–123. Akhil Bhartiya Shri Shivcharitra Sahitya Sammelan — Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon & Itihas Prabodhan Sanstha, Maharashtra.

ભારત સત્ય સંપૂર્ણ (બી.એસ.એસ.) સંશોધન સંગ્રહ માટે તૈયાર કરેલ.

१ કિલ્લાઓની સામરિક સ્થિતિ અને દુર્ગ-નિર્માણ ઝુંબેશ

સ્વરાજ્યની સામાજિક-રાજકીય તથા લશ્કરી માળખાની કરોડરજ્જુ કિલ્લાઓ હતા — તેઓ એકસાથે સંરક્ષણ-ગઢ, વહીવટી કેન્દ્રો, સાર્વભૌમત્વના પ્રતીકો અને પ્રાદેશિક નિયંત્રણનાં સાધનો તરીકે કાર્ય કરતા હતા. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે ઓળખ્યું કે સહ્યાદ્રિની ખરબચડી ભૂમિને જ કુદરતી કિલ્લામાં ફેરવી શકાય છે, અને પરંપરાગત મરાઠી બાંધકામ-કલા સાથે ઇસ્લામિક તથા યુરોપિયન સ્થાપત્યનાં તત્ત્વો જોડીને કિલ્લાઓનું મજબૂત જાળું ઊભું કર્યું.

દરેક કિલ્લાનું પ્રવેશદ્વાર સૌથી વધુ સુરક્ષિત સ્થળ રહેતું. રાયગઢના મહાદ્વાર જેવાં પ્રવેશદ્વારો અનેક સ્તરની સુરક્ષા સાથે બંધાયેલાં હતાં — હાથીઓ અને ધડાકાબંધ શસ્ત્રોને રોકવા માટે અણીદાર ખીલાવાળાં દ્વારો, ઊંચકી શકાય તેવા પુલ (drawbridge), અને આવન-જાવન પર નજર રાખતા ચોકીદારોના ખંડ. સ્થાનિક બેસાલ્ટ ખડકમાંથી બંધાયેલી અને માટીકામથી મજબૂત કરાયેલી દીવાલો અને બુરજોએ હુમલા સામે મુખ્ય અવરોધ ઊભો કર્યો, જ્યારે કિલ્લા પર છવાયેલા ચોકી-મિનારાઓએ ચોકીદારોને દુશ્મન સૈન્યને દૂરથી જ પારખી સમયસર ચેતવણી આપવા અને સંરક્ષણ ગોઠવવામાં મદદ કરી.

૨ કિલ્લાઓની જળ-વ્યવસ્થાપન પ્રણાલીઓ

કિલ્લાની લાંબા સમય સુધીની ઘેરાબંધી સહન કરવાની ક્ષમતા મુખ્યત્વે જળ-સુરક્ષા પર આધારિત હતી. મરાઠા ઇજનેરોએ વરસાદી પાણી સંગ્રહવા માટે બેસાલ્ટ ખડક અને ચૂનાના મસાલામાંથી બનેલી ટાંકીઓ, જળાશયો અને નહેરોની અત્યંત કુશળ પ્રણાલી વિકસાવી.

નાળાં અને નિયંત્રણ-દ્વારો (sluice gates) દ્વારા પીવા, રસોઈ અને સિંચાઈ માટે પાણીનું વિતરણ નિયંત્રિત કરવામાં આવતું, જ્યારે પહાડી ઝરણાંઓથી કિલ્લાના અંદરના ભાગ સુધી પાણી લઈ જતી જળ-નળીઓ ઘણા અંતર સુધી બંધાતી. આ જળ-ઇજનેરીને કારણે સુસજ્જ કિલ્લો મહિનાઓ સુધી ઘેરાબંધી સહન કરી શકતો, જેનાથી ભૂખ્યા રાખીને શરણાગતિ કરાવવાની દુશ્મનની યુક્તિ નિષ્ફળ જતી.

મુખ્ય લક્ષણો: વરસાદી પાણી આધારિત ટાંકીઓ અને જળાશયો · ઓછામાં ઓછા ઝમવા માટે ચૂનો-બેસાલ્ટ બાંધકામ · નાળાં-દ્વાર આધારિત વિતરણ તંત્ર · ઝરણાંઓથી લાંબા અંતરની જળ-નળીઓ · રાયગઢ, સિંહગઢ, પ્રતાપગઢ વગેરે કિલ્લાઓ પર દસ્તાવેજીકૃત.

§ ટિયર વર્ગીકરણ અને સ્રોત-નોંધ

ટિયર ૨ — દ્વિતીયક શૈક્ષણિક સંશ્લેષણ

આ દસ્તાવેજ રાજુ ચતરસિંગ પરદેશીના ૨૦૨૪ના પરિષદ-શોધપત્ર પર આધારિત છે, જે પોતે સરકાર, સેન, બેન્દ્રે, મુજુમદાર, કુલકર્ણી જેવા સ્થાપિત દ્વિતીયક સ્રોતો પર આધારિત શૈક્ષણિક સંશ્લેષણ છે. મૂળ શોધપત્રમાં કોઈ નવો પ્રાથમિક દસ્તાવેજી પુરાવો રજૂ કરાયો નથી. બી.એસ.એસ. પુરાવા-માળખામાં આને ટિયર ૨ તરીકે વર્ગીકૃત કરાયું છે — ટાંકવા યોગ્ય વિશ્વસનીય શૈક્ષણિક સંશ્લેષણ, પરંતુ મૂળ દસ્તાવેજો, શિલાલેખો કે સમકાલીન પત્રો જેવા ટિયર ૧ પ્રાથમિક સ્રોતોથી અલગ.

પસંદગીના સંદર્ભો (મૂળ શોધપત્રમાં ટાંકેલા)

1. R.C. Dhere & Joshi, *P.S. Adnyapatra*, Bora and Company Publishers, Mumbai, 1960.
2. S.N. Sen, *Military System of the Marathas*.
3. P.V. Kate, *Marathyancha Itihas*, Kailash Publications, Aurangabad, 1999.
4. R.C. Mujumdar, *The History & Culture of the Indian People — The Maratha Supremacy*.
5. J.N. Sarkar, *House of Shivaji*, Calcutta, 1940.
6. V.C. Bendre, *Biography of Shri Chhatrapati Shivaji Maharaj*.

ભારત સત્ય સંપૂર્ણ સંગ્રહ માટે સંકલિત — પિતાની હસ્તલિખિત ડાયરીઓની સંશોધન યાત્રાનું આગલું પગલું.